

ВІДГУК

офіційного опонента доктора філософських наук Баумейстера Андрія Олеговича на дисертацію Ткаченка Ростіслава Юрійовича «Філософська теологія Петра Ломбардського», подану на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я

Тематика дисертації є гостро актуальною для богословського дискурсу України та світу. Сьогодні філософська теологія перебуває у центрі напружених дискусій. Плідне застосування підходів сучасної аналітичної філософії до прояснення й обговорення теологічної проблематики призвело до формування так званої нової природної теології або ж оновленої версії філософської теології. З точки зору інструментарію аналітичної філософії, багато у чому подібної до схоластики, оцінюється не лише вчення про Бога як розумну причину світу, а й доктрини про властивості Бога. Зокрема, такими атрибутами, які приписуються Богові, є розумність, воля, всемогутність. Аналітична філософія запропонувала новий інструментарій для нюансованого дослідження цих атрибутів. У зв'язку з цими процесами в сучасній думці зростає розуміння значення різноманітних концепцій філософської теології середньовіччя. Особливу увагу дослідників привертають вчення томістів, номіналізму XIV століття, другої схоластики. Сьогодні на черзі – нові відкриття глибини думки тих мислителів, що звичайно знаходилися у тіні, чие значення пов'язувалося не з їхньою самостійною думкою, а з розвитком традиції. Серед останніх провідне значення має Петро Ломбардський. Як і Йоанн Дамаскін для православного Сходу, Ломбардець для католицького Заходу є автором богословської сумми, яка здобула найбільшу популярність та найбільший вплив. Історики теології були схильні применшувати значення обох авторів через сам стиль їхнього мислення, який є скоріше формальним синтезом зробленого попередниками, ніж самостійною думкою. Але якщо порівняти їхню творчість з попередниками, стає очевидним, наскільки величним та незвичайним був їх синтез, наскільки він вирізнявся висотою

думки та формального методу у порівнянні зі звичайними для традиції компіляціями. Відповідно, немає нічого дивного у тому, що сьогодні історико-теологічна та історико-філософська наука детально аналізує усі концепції Петра Ломбардського як самостійне явище, а не простий повтор раніше сказаного. Більше того, «Сентенції» постають як особливий феномен для середньовічної думки. Зміст їх визначений вченнями з кожної тематики Августина. Але у самого Августина цей зміст даний як результат його інтелектуальних інтуїцій та роздумів. У Петра Ломбардського він же поданий як результат застосування схоластичного методу зі систематичною аргументацією на користь певних тез та з детальним спростуванням протилежних концепцій. Відповідно, у Ломбардця ми бачимо августіанізм, але вже принципово трансформований у своєму методі. Залишається зробити лише один крок до рішучої переорієнтації на християнський аристотелізм, і його зробить Тома Аквінський. Але вже за крок до формування християнського аристотелізму у Петра Ломбардського ми бачимо усі основні концепції, які зазвичай пов'язуються у теології як вчення про Бога з Аквінатором та його залежністю від Аристотеля. Звичайно, вже давно деконструється схема, за якою грецький Схід залежав від платонізму та неоплатонізму, латинський Захід – від аристотелізму та філософії коментаторів, і тому виникла та світоглядна і методологічна різниця, яка породила великий розкол. Грецькі підручники з теології та авторитетні богословські видання, які повторюють ці штампи, вочевидь, відстали на багато десятиліть від загального розвитку історико-філософської та історико-богословської науки. Сучасна наука звертає увагу на християнський неоплатонізм Августина як творче джерело різноманітних концепцій. Саме Августин задав основне коло концепцій, які використовувалися у тріадології та у вченні про сутність Бога.

Першою відмінністю дисертації Ростіслава Ткаченка стало його намагання показати, що вчення Петра Ломбардського про сутність Бога та її властивості розвивається крізь призму тріадології. Ця інтерпретація перебуває в контексті реакції науки на історико-філософську та історико-теологічну

міфологему про есенціалізм як основну рису мислення про Бога у Августина та у латинської схоластики. У цій інтерпретації Ростислава Ткаченка є деякі полемічні перебільшення того, що самостійної теорії про сутність Бога взагалі у Петра Ломбардського немає, але вчення про Божі сутність та атрибути є частиною тріадології. Звичайно, ця інтерпретація знаходиться у руслі сучасних персоналістичних тлумачень вчення про Бога. Численні теологи, серед яких найвідомішими є католики Жан-Люк Марйон і православний Девід Гарт, намагаються довести, що у Августина Божа сутність в цілому є лише елементом життя Трійці, що ніяк не може розглядатися самостійно. Інтерпретація Ростислава Ткаченка має право на існування, але навіть і без цієї загальної методологічної новації дисертація має велике теоретичне значення. Адже дисертант детально аналізує атрибути знання, волі та всемогутності як цілком тотожні простій сутності Бога, а ця сутність цілком належить Трійці, не існуючи самостійно.

У центрі дисертаційного дослідження знаходиться аналіз атрибутів знання, волі та всемогутності при їх тотожності щодо сутності та між собою. Але при цьому ототожненні фактом залишається і детальний аналіз кожного атрибуту та всіх можливих сторін кожного атрибуту. Для того, щоб пояснити як різноманіття атрибутів не знищує Божественної простоти, Ростислав Ткаченко застосовує теорії модальностей. Така інтерпретація спирається на традицію сучасних тлумачень Боеція і Ансельма Кентерберійського. В цілому, слід визнати плідним застосування інструментарію сучасної модальної логіки до аналізу вчення Петра Ломбардського про божественні атрибути.

При цьому слід відзначити особливу увагу Ростислава Ткаченка до деталей доктрин про атрибути знання, волі та всемогутності. Ця увага до деталей зумовлена тим, що відповідні доктрини, особливо щодо Божої волі, знаходилися у центрі уваги дискусій доби Реформації. Сам Ростислав Ткаченко як дослідник прийшов до аналізу вчення щодо Божих атрибутів у Петра Ломбардського оскільки саме тут автор убачає джерела тих дискусій, що розгорнулися між кальвінізмом й армініанством, і які є вельми важливими для

українського протестантизму вже кілька десятиліть. Ростіслав Ткаченко відомий як перекладач Армінія, аналітик вчення різних течій Реформації про божественну предестинацію (напередвизначення). Погляд на ранньосередньовічні вчення про напередвизначення у дисертації даний у контексті вчення про атрибут не лише волі, а й доктрин про атрибути знання та всемогутності. Слід визнати, що у конкретному зображенні напередвизначення Петро Ломбардський є традиційним мислителем. А саме, головною для нього є потреба довести, що Бог має повну свободу напередвизначення, але й людина є вільною та відповідальною за свої вчинки. Відповідно, формування доктрини, яка б повністю зберігала свободу Бога і людини у міжособистих відносинах з урахуванням абсолютності Божого буття та відносності буття створеного. Важливим для Ломбардця є збереження абсолютності Божих знання, волі та могутності у їх відношенні до створеного. Слід відзначити, що певне конституювання складності Бога при його простоті не повинно приводити до розмивання його абсолютності. І така загальна настанова передбачає, що сама умовна складність безумовного простого Бога пов'язана лише з його відношенням до створеного. Важливо, що у традиції, започаткованій Афанасієм Олександрійським, існує певна органічна складність Божественної дії: а саме, розуміння, воління, творчість є повністю тотожні Божій сутності й тому необхідні, але нікому не підкорюються і тому вільні; кожна з цих дій розпочинається Отцем, звершується Сином і завершується Святим Духом. Для Петра Ломбардського, як і для Августина, таке бачення розуму, волі та всемогутності Бога вносить в Божественне існування певну складність, яка є недоречною з точки зору абсолютності Бога. Афанасієве «просторове» і натуралістичне уявлення про «діяльність» Бога не враховує того, що у Божому розумі-сутності не існує розділення окремих дій, але усі вони дані відразу в його актуальному бутті. Такі уявлення, запозичені Петром Ломбардським із августинової теології, передбачають значно більшу єдність Божих особистостей із сутністю. Отець, Син і Святий Дух не володіють спільно сутністю, але вони нею є. Саме з точки зору

ненатуралістичного та інтелектуалістичного розуміння Бога Ростіслав Ткаченко інтерпретує вчення Петра Ломбардського про атрибути Божественної субстанції. Якби не ставилися православні богослови до такого уявлення про Бога, воно є більш адекватним щодо християнського і філософського розуміння Бога.

Слід також відзначити особливі досягнення дисертації у кожному з її розділів. Так, у першому розділі особливе значення має детальний аналіз сучасних монографій, присвячених Петру Ломбардському. Цей високопрофесійний аналіз слід повністю схвалити у всіх його деталях. Другий розділ присвячений культурним особливостям мислення, у межах якого стали можливими «Сентенції». Проведене у розділі дослідження відрізняється високим ступенем конкретності, оскільки не зупиняється на описі середньовічної культури взагалі, але всього того, що стосується лише тих аспектів культурних процесів, які безпосередньо вплинули на метод богословського мислення у «Сентенціях». Третій розділ розкриває структуру ототожнень і розрізнень сутності та іпостасей, сутності та атрибутів у Богові. Дисертант детально зупиняється на термінологічних особливостях різних аспектів тринітарного персоналізму інтерпретації Петра Ломбардського. У четвертому розділі особливо слід відмітити вправне застосування модальної логіки до аналізу божественного знання. А тематика напередзнання вже напряму стосується сотеріології, а тому має значний інтерес і для догматичної теології. У п'ятому розділі аналізується Божа всемогутність із застосування модельностей можливості, неможливості, необхідності, випадковості. Аналіз атрибутів знання та могутності є пропедевтикою до всебічного дослідження особливостей розуміння Петром Ломбардським того, чим є божественна воля. В цілому п'ятий розділ містить найбільш нюансовану аналітику співвідношення волі Бога та його напередвизначення, а тому може бути гарним вступом до столітніх дискусій, які визначили не лише особливості теології Реформації та Контрреформації, а й конфесійні образи класичного протестантизму і посттриденського католицизму.

Дисертація має велике практичне значення для українського богословського дискурсу, сприяє порозумінню між католиками і протестантами, між різними групами вітчизняних протестантів, сприяє діалогу теології та філософії. Особливу увагу привертає ґрунтовна апробація дослідження, зокрема – публікації низки статей у авторитетному філософському журналі «Sententiae», який індексується у Scopus. Відповідно, українська історико-філософська спільнота вже давно оцінила Ростіслава Ткаченка як висококваліфікованого фахівця. Також слід відзначити високий рівень майстерності Ростіслава Ткаченка як перекладача з латини і коментатора складних текстів середньовіччя та періоду Реформації, оскільки в цій галузі нашій науці ще потрібно докласти значних зусиль для реалізації нагальних завдань, відповідні зусилля заслуховують на повне схвалення.

У цілому, при усіх своїх позитивних якостях, дисертаційне дослідження викликало у нас **низку зауважень**:

1. По-перше, попри намір автора дослідження запропонувати систематичний аналіз філософської теології Петра Ломбардського, дисертаційна робота справляє враження дещо фрагментарного викладу окремих теологічних питань. Безперечно, особлива увага до аналізу окремих термінів і концептів повністю відповідає самій стилістиці схоластичному дискурсу. Але, поряд із цим, за детальною розробкою окремих проблем, на мою думку, дещо *втрачається ідея цілого*, того, що можна назвати *архітектонікою* Суми Петра Ломбардського. Спроби відтворити ідею системи за множиною деталей у дослідженні теологічної Суми Томи Аквінського були вдало реалізовані такими авторами, як Вільгельм Метц (*Die Architektonik der Summa Theologiae des Thomas von Aquin. Zum Gesamtsicht des thomasischen Gedankens*), Клаус Кремер (*Imago Trinitatis. Die Gottebenbildlichkeit des Menschen in der Theologie des Thomas von Aquin*), Руді те Вельде (*Aquinas on God. The 'Divine Science' of the Summa Theologiae*) і Жиль Емері (*La théologie trinitaire de Saint Thomas d'Aquin*). На мою думку, Сума Петра Ломбардського також могла б бути досліджена у схожий спосіб. Можливо, автор зробить таку

спробу у своїх подальших дослідженнях, але поки його підхід, за моїм переконанням, страждає на певну фрагментарність і незавершеність.

2. По-друге, у дослідженні недостатньо уваги приділяється тим аспектам теологічного мислення Петра Ломбардського, які в імпліцитний спосіб містять у собі риси майбутньої *розрізнення між філософською або природною теологією й теологією одкровення*. Зокрема я маю на увазі, з одного боку, вплив на теологію Ломбардця августинового вчення про *vestigium Trinitatis*, а з іншого боку, вчення самого Майстра Петра про *imago Dei* і *imago Trinitatis* (вчення, в якому людський дух, *mens*, розглядається як природне місце образу Божого). В контексті цього питання було б важливо порівняти проект Ломбардця не тільки з теологією Августина й Ансельма, але також і з теологічним проектом Петра Абеляра (хоча окремі посилання на Абеляра у дисертації є, але систематичного порівняння проектів Абеляра і Ломбардця немає). Попри те, що у Петра Ломбардського ще не було чіткого розрізнення теології одкровення і філософської (природної) теології (це розрізнення вперше обґрунтовує Тома Аквінський), його тексти дають можливість показати, як ці розрізнення вже імпліцитно намічаються в його теологічному проекті. Автор дослідження від самого початку сміливо вводить у гру термін «філософська теологія» (цей термін є для автора ключовим), але, як мені здається, недостатньо уваги приділяє обґрунтуванню легітимності такого термінологічного застосування. З одного боку, у Петра Ломбардського наявне вчення про атрибути Бога. І цьому вченню автор приділяє основну увагу у дослідженні. Але чи означає це автоматично, що Ломбардець свідомо розвиває *проект філософської теології*? З іншого боку, якщо автор дослідження вважає, що про філософську теологію Ломбардця можна казати тільки в контексті пізніших теологічних підходів (адже сам Майстер Петро не вживав такого терміна), чи не було б доречним прояснити методологічну виправданість уживання поняття «філософська теологія» в аналізі теологічного проекту Ломбардця?

3. По-третє, є питання до *методологічного підходу автора*. Дослідження починається як історико-теологічне й історико-філософське (і це цілком виправдано, оскільки Петро Ломбардський, як слушно зазначає автор, досі не отримав належної уваги в україномовній, як і російськомовній традиції). Але потім автор веде дослідження переважно в руслі сучасної аналітичної філософії й теології. Прояснення теологічних впливів і теологічних контекстів XII століття відіграють лише другорядну роль. Я не хочу сказати, що ці два підходи виключають один одного. Але чи не порушується тут певний баланс? Чи автор переважним чином досліджує слушність аргументації Ломбардця, наближаючи думку Майстра Петра до сучасних аналітично-філософських дискусій? Чи він прагне дослідити теологію Петра Ломбардського в контексті епохи? Ці питання є важливими і навіть ключовими у сучасних суперечках про способи дослідження середньовічних текстів. Суть проблеми яскраво проступає у суперечці між двома авторитетними медієвістами – Клодом Паначчо і Аленом де Лібера. Чи таким уже безпроблемним виглядає переклад середньовічного автора XII століття мовою сучасного філософського дискурсу? Чому саме надати пріоритет: історичному інтересу чи філософсько-теологічним проблемам? Якщо останнім (а це саме і робить дослідник), то чи добре при цьому усвідомлюється відстань між середньовічним автором і нами? Автор дослідження, здається, не помічає цього напруження. Інакше він від самого початку поставив би питання про коректність і виправданість застосування сучасних аналітично-філософських інструментів до текстів автора XII століття. Якщо сформулювати третє зауваження максимально лаконічно, можна сказати так: *недоліком дисертаційного дослідження є суттєвий дефіцит методологічної рефлексії*.

Висловлені зауваження не знижують позитивної оцінки отриманих у дисертації результатів. В цілому поставлена мета досягнута. Робота відрізняється структурною чіткістю й обґрунтованістю положень, що виносяться на захист, і є завершеною самостійною роботою дисертанта.

Знайомство зі змістом дисертації, публікаціями автора та авторефератом дають підставу для загального висновку про те, що робота **Ткаченка Ростіслава Юрійовича «Філософська теологія Петра Ломбардського»** є самостійним завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми, містить наукові досягнення та відповідає вимогам п.п. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор заслуговує на присвоєння наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я.

Офіційний опонент,

доктор філософських наук, доцент,

професор кафедри теоретичної та практичної філософії

Київського Національного університету

імені Тараса Шевченка

А. О. Баумейстер

